

Қаратышқанова Қ.Р.¹, Жандарбеков З.З.²

¹философия ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: kymbat_karatyshkanova@ayu.edu.kz

²доцент, Ph.D, e-mail: Karashuk@mail.ru

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.

**ИМАМ МАТУРИДИ МЕН ҚАЗАҚ ДІНИ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ
КӨЗҚАРАСТАРЫНДАҒЫ ҚҰДАЙҒА СЕНИМ ЖӘНЕ
ОНЫҢ СЕЗІМДІК ТАНЫЛУЫНЫҢ ДӘЛЕЛДЕРІ**

Мақалада ұлы ислам теологы Имам Матуридидің Құдай болмысын нақыл және ақылмен сезіну, сезілетін әлемдегі Құдай болмысы мен бірлігі мәселесі мен қазақ ойшылдарының діни танымымен салыстыра қарау нәтижелері баяндалған. Әлем болмысына қатысты ақиқатқа қол жеткізуде соқыр сенімге емес, білім мен дәлелге сүйену керектігін негіздеп берген ғалым, тұңғыш мұсылман теологы Абу Мансұр ал-Матуриди болғандығы тұжырымдалады. Имам Матуриди әлемнің бір жаратушысы бар екені, әр заттың өзінен тыс бір ықпалдан бар болатыны және барлығының осы деңгейде көрінуге Ұлы Жаратушының жеткізгені «Китаб ат-Таухид» атты еңбегінде жүйелі баяндалған. Имам Матуриди адам сезімінің Алланы таныту жолындағы рөліне мән беріп, оларды нақты мысалдармен дәлелдеуді өзіне мақсат еткені қаралады. Замандас ойшылдардан ерекшелігі Имам Матуриди адам сезімінің Құдайды таныту жолындағы рөліне мән беріп, оларды нақты мысалдармен дәлелдеуді өзіне мақсат етеді. Ал қазақ халқының дәстүрлі діни танымы негізінен иманның сыртқы формасына емес, ішкі рухани қуат пен тазалыққа мән беретіні белгілі. Рухты, рухани болмысты ішкі сезім арқылы болмаса, сыртқы сезім мүшелері арқылы танып білу мүмкін емес. Ұлы теолог Имам Матуриди тұжырымдарының қазақ даласында кеңінен жайылғанына ақын-жыраулардың шығармашылығынан куә боларлық дәлелдер жеткілікті. Жалпы қазақ халқының дәстүрлі діни танымында сезілетін әлемнің, сезімнің ар жағындағы шындықтың қазақ руханиатына ықпалы басым. Сондықтан да қазақ халқының дәстүрлі діни сенім негіздерінде материалдық құндылықтардан гөрі, көзге көрінбейтін, тек сезім арқылы танылатын құндылықтардың рөлі басым екендігі көрінеді. Жалпы, бұл мақалада ғылыми айқындалғандай, Имам Матуриди «сезімдер әлемін» талдай отырып, адамның ішкі рухани болмысына қатысты мәселелерді талдағанын көруімізге болады. Оның осы кітапты жазуының негізгі мақсаты да, Алланың хикметін, Алланың даналығын таныту болғандығы анық. Ол бүкіл әлемнің жаратылуына қатысты мәселелерге, Алланың бірлігін, барлығы мен сипаттарына жан-жақты талдау жасай отырып, Оның хикмет сипатын ашып, дәлелдеді.

Түйін сөздер: Имам Матуриди, сезімдік таным, сезілетін және сезілмейтін әлем, қазақтардың діни танымы, Алланың бірлігі мен болмысы.

Karatyshkanova K.R.¹, Jandarbekov Z.Z.²

¹Doctor of Sc., Professor, e-mail: kymbat_karatyshkanova@ayu.edu.kz

²Ph.D, e-mail: Karashuk@mail.ru

Khoja Ahmet Yassawi Kazakh-Turkish International University,
Kazakhstan, Turkestan,

**Evidence of faith in God and His sensible cognition in the views
of Imam Maturidi and Kazakh religious thinkers**

The article presents the results of a comparative study of the continuity of Imam Maturidi's views on the problem of sensory cognition of the existence of God, the sense of His essence through revelation and reason with religious knowledge of Kazakh thinkers. It is alleged that Imam Maturidi justifies

the evidence of the sensory knowledge of man in the knowledge of God. The first Muslim theological scholar, Abu Mansour al-Maturidi, claims that the truth of the universe must be based on knowledge and evidence, not on blind faith. In his book «Kitab at-Tawhid» the evidence of the Creator's uniqueness is given, and that each thing is dependent on an external factor, and that this is the merit of the Creator. In the path of knowledge of God, Imam Maturidi assigns a huge role to sensory perception and specifically finds concrete evidence for this. Unlike modern thinkers, Imam Maturidi seeks to provide a clear proof of human feelings on the path of knowing God. Traditional religious knowledge of Kazakhs places a special place not on external forms, but on the inner content of faith. Since spiritual being can not be known by external senses. Sufficient evidence that the views of the theologian Imam Maturidi are widespread in the Kazakh steppes, especially in the works of songwriters. The world that is felt in the traditional religious knowledge of the Kazakh people is rooted in Kazakh spirituality. That is why the basis of traditional religious beliefs of the Kazakh people is not dominated by material values, but values that are invisible and knowable only through intuition. In general, the article cites the conclusions of Imam Maturidi in the transmission and analysis of spiritual problems of the inner man. Hence the main purpose of writing his book is to demonstrate the infinite wisdom of God. He reveals and proves the nature of divine wisdom, while doing an analysis of the problems related to the creation of the universe, the uniqueness and attributes of God.

Key words: Imam Maturidi, sensual cognition, cognizable and unknowable being, religious knowledge of Kazakhs, unity and being of God.

Каратышканова К.Р.¹, Жандарбеков З.З.²

¹доктор философских наук, профессор, e-mail: kymbat_karatyshkanova@ayu.edu.kz

²Ph.D, e-mail: Karashuk@mail.ru

Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави,
Казахстан, г. Туркестан

Доказательства веры в Бога и Его чувственной познаваемости во взглядах Имама Матуриди и казахских религиозных мыслителей

В статье изложены результаты сравнительного исследования преемственности взглядов Имама Матуриди о проблеме чувственного познания бытия Бога, ощущения Его сущности посредством откровения и разума с религиозным познанием казахских мыслителей. Утверждается, что Имам Матуриди обосновывает доказательность чувственного познания человека в познании Бога. Первый мусульманский богослов-ученый Абу Мансур аль-Матуриди утверждает, что истина Вселенной должна основываться на знаниях и доказательствах, а не на слепой вере. В его книге «Китаб ат-Таухид» приводятся доказательства единственности Создателя и того, что каждая вещь зависима от внешнего фактора, и что в этом есть заслуга Творца. На пути познания Бога Имам Матуриди отводит огромную роль чувственному восприятию и нацеленно находит конкретные тому доказательства. В отличие от современных мыслителей, Имам Матуриди стремится предоставить четкую доказательность человеческих чувств на пути познания Бога. Традиционное религиозное познание казахов особое место отводит не внешним формам, а внутреннему содержанию веры. Так как духовное бытие невозможно познать внешними органами чувств. Достаточно доказательств того, что воззрения теолога Имама Матуриди широко распространены в казахских степях, особенно в творчествах поэтов-песенников. Мир, который ощущается в традиционных религиозных знаниях казахского народа, коренится в казахской духовности. Вот почему в основах традиционных религиозных убеждений казахского народа преобладают не материальные ценности, а ценности невидимые и познающиеся только посредством интуиции. В целом, в статье приводятся выводы Имама Матуриди в передаче и анализе проблем духовности внутреннего человека. Отсюда и главная цель написания его книги – продемонстрировать бесконечную мудрость Бога. Он раскрывает и доказывает природу божественной мудрости, при этом проводит анализ проблем, касающихся творению Вселенной, единственности и атрибутов Бога.

Ключевые слова: Имам Матуриди, чувственное познание, познаваемое и непознаваемое бытие, религиозное познание казахов, единство и бытие Бога.

Кіріспе

Әлем мен Алланың танылу мүмкіндігі мен Аллаға имманенттілік түсініктерінің қолданылу тақырыбы фәлсафа мен кәламда жиі

қаралғандығы анық. Әлемнің элементтер мен бөлшектерден құралғандығы, осы бөлшектердің жоқтан бар болғандығы не мәңгі екендігіне қатысты альтернативті жорамалдар мен тұжырымдардың бары да анық. Діндегі жараты-

лыс теориясының миф пен негізсіз сенімге құрылғандығын алға тартатындар қазір де аз емес. Әлем болмысына қатысты ақиқатқа қол жеткізуде соқыр сенімге емес, білім мен дәлелге сүйену керектігін негіздеп берген ғалым, тұңғыш мұсылман теологы Абу Мансұр ал-Матуриди болды. Ал-Матуриди әлемнің бір жаратушысы бар екені, әр заттың өзінен тыс бір фактордан бар болғаны және барлығының осы деңгейде көрінуге Ұлы Жаратушының жеткізгенін «Китаб ат-Таухид» атты еңбегінде жүйелі баяндаған. Ал-Матуриди тұжырымдарының қазақ даласында кеңінен жайылғанына ақын-жыраулардың шығармашылығынан куә боларлық дәлелдер жеткілікті.

Әдіснама

Мақаланың әдіснамалық негізін Имам Матуридидің «Китаб ат-Таухид» атты еңбегінің мәтініне герменевтикалық және экзистенцианалдық тұрғыдан талдау құрайды. Себебі, бұл әдістер арқылы мәтінге түсінік беріп, жаратылыс негіздері мен Алланың бірлігі дәлелдерін түсінуге мүмкіндік туады. Сонымен бірге, дін тұрғысынан болмыс мәнін анықтауға және Жаратушының Ұлық құдірет ретінде жаратушылық қызметіне үнілуге болады. Екінші әдіс, компаративистикалық зерттеулер арқылы жаратылыс негіздері мен Алланың бірлігі дәлелдеріне қатысты Имам Матуридидің тұжырымдарының қазақ дін ойшылдарының ой-өрімдерімен салыстыруды жүзеге асырады.

Негізгі бөлім

Сезілетін әлемнің сезілмейтінге дәлел қалыптастыруы

Орта Азияның діни және философиялық кеңістігінде матуридилік мектебінің негізін қалаған Әбу Мансұр әл-Матуриди (Имам Матуриди) өзінің белді көзқарастарын «Китаб ат-Таухид» және «Тауилат ал-Құран» атты танымал еңбектерінде баяндаған. Оның діни қағидалар төңірегіндегі көзқарастары қамтылған «Китаб ат-Таухид» еңбегінде заманында көтерілген, тартыс тудыратын тақырыптарға сонау Әбу Ханифаның дәуірінен бері қалыптасқан ханафиттік дәстүр аясында пікір білдірді. Б.д. Х ғ. талаптарына сәйкес Әбу Ханифа ілімін жан-жақты кеңейткен, оның ілімін ақылшылдыққа негіздеген (Madelung, 2007: 123) Имам Матуриди ханафиттік дәстүрдегі теологиялық мектептің құрушысына айналды.

Исламның діни-философиялық саласына кіретін калам ілімінің өзегінде құдай ұғымы және Оған сенім тұрады. Осыған орай, сенімнің мәні мен мағынасын ұғыну құдайды танытуда маңызды болып саналады. Сенімнің калам іліміндегі аты – иман. Иман сөзі Құранда орын алғанымен, оның толыққанды анықтамасы жасалынбаған (el-Galli, 1976: 423). Осыған орай, ерте кезден-ақ иманға түрліше түсініктемелер жасалып, оның соңы иман мәселесінің ислам теологиясында бір проблема ретінде көтерілуіне түрлі жол ашылды. Ол бағыттар сунниттік мектептер деп есептелгенімен араларында идеялық айырмашылықтар да жоқ емес. Олардың басты себебін мәселелерге түрлі әдістермен, ұстанымдармен қарастыруында жатыр (Yaman, 2010: 177-194). Сонымен қатар, уақыт пен кеңістік факторларының, ұлттық танымдардың ықпалын да жоққа шығара алмаймыз.

Имам Матуриди олардың көзқарастарымен келіспейтіндігін, амалдарды орындаумен иманның артпайтынын, орындамаумен кемімейтіндігін (Ak, 2008: 74) ортаға қойды. Бірақ, Пайғамбар дүниеден озғаннан соң уахи тоқтап, уахидің аяқталуымен сандық жағынан иманның артуы мүмкін емес (en-Nesefi, 2010: 68) делінді. Замандас ойшылдардан ерекшелігі Имам Матуриди адам сезімінің Құдайды таныту жолындағы рөліне мән беріп, оларды нақты мысалдармен дәлелдеуді өзіне мақсат етеді. Ал қазақ халқының дәстүрлі діни танымы негізінен иманның сыртқы формасына емес, ішкі рухани қуат пен тазалыққа мән беретіні белгілі. Ал, рухты, рухани болмысты ішкі сезім арқылы болмаса, сыртқы сезім мүшелері арқылы танып білу мүмкін емес. «Китаб ат-Таухид»та Имам Матуриди бұл туралы ойларын былай береді: «Сезілетін әлемнің сезілмейтін үшін дәлел қалыптастыру тақырыбы жайында түрлі көзқарастар жалғасып келеді. Кейбіреулерге қарағанда, сезілетін әлем өзінің ұқсасы болған сезілмейтін әлемге дәлел бола алады. Себебі ол арғы жағында табылғанға негіз болады, ұсақ бөлшек (фари) негізден бөлек ерекшелікке ие бола алмайды. Бұған қоса, сезімдердің арғы жағын білудің жолы – сезімдер әлемін білуде жатыр. Бір заттың салыстырылуы өзімен ұқсасымен іске асады. Әлемнің мәңгілігін қабылдағандар көзқарастарын осы дәлелге таянып түсіндіреді. Осылай сезілетін әлем өз ұқсасына басшылық етеді. Сезімдердің арғы жағы да өзіне ұқсас бір әлем формасында қалыптасқан. Айрықша сезілетін әлем әр уақыттың белгілі бөлімінде өзіне ұқсас болған бұрынғы бір әлемнің болғандығын көрсетеді.

Осы механизмде бүтін әлемнің мәңгілігінің (азалилігінің) шындығы жатыр. Біреулер былай дейді: Әлемнің жаратылуы үшін қалыптасудың басталуын түсіне білетін әр заман бөлігінен тек бір сипатта болған бұрынғы заман бөлігін түсіне білуге болады. Олай болса, әлем үшін уақыт шегін белгілеу негізінен жаңылыс болады.

Бағзылары сезілетін әлемнің сезімнің арғы жағы үшін өз ұқсасына және де арадағы ерекшелікке дәлел еткенін, тек ерекшелікке дәлелінің өте ашық болғандығын айтады. Өйткені әлемдегі бір затты сезінген адам ол зат жаратылған ба немесе әуелден бар ма? – деген сұрақтарға жауап беріп, бағдарлайды. Бір нәрсенің әуелден барлығы немесе жаратылғандығы өзінің ұқсасы болмауы сияқты ұқсасы да емес. Сөз тақырыбы болған зат жаратушысы жәрдемімен немесе өздігінен пайда болғанына дәлел келтіреді. Бұлардың екеуі де оның затының тысында болған нәрсе еді. Және куәлік етілген зат оны куә еткенге, өзін дүниеге келтіргеннің даналығы немесе (қарсы болған) там терісіне, қалауы немесе табиғаты тақырыбына да басшылық жасайды. Солай бола тұра, мұның барлығы оның куәлік еткен затынан өзге басқа нәрселер болатын. Табиғаттағы бір затты сезінген адамға ол зат өзінің ұқсасының пайда болғандығы жағдайына басшылық ете алмайды. Егер басшылық ете алатын болса, өзін куә еткен әрбір адам, барлық табиғаттың өзінен өзі пайда болғандығын түсінуі керек еді. Алайда бұл мүмкін емес нәрсе. Бұдан мына нәтиже шығады: Табиғаттағы бір заттың куәлік етілуі табиғаттың ар жағында бір ұқсасының барлығын емес, біраз бұрын сөз еткен жағдайлардың бірінің барлығын көрсетеді. Тек сезілген заттың қасиетінің білінуі және бұл қасиеттің сезімнің арғы жағындағы бір болмыстан (жаратылған) да табылғанынан (туралы) хабар берілгені жағдайында мұның сезім әлеміндегінің ұқсасы болғандығы түсініледі. (Тағы да қайталап айтамын) сезілетін әлемдегі бір заттың қасиетінің білінуі сезімнің ар жағындағы ұқсасының барлығын дәлелдемейді. Тек, бұл хабар беру жолымен және бір дене мен отты тану жолы шеңберінде ұқсасының барлығын көрсету мүмкін болады» (Matüridi, 2002:79). Демек, сезім әлемі болмысты тану жолындағы құралдың бірі болғанымен, оны қолдануда осы мәселемен шұғылданушы адамдардың түрлі-түрлі бағыттарға жіктелетінін, кейбіреулері сезім құралы «әлемнің әуел бастан жаратылғанын білдіреді», – деген пікірлерін алға тартады. Бұл мәселенің қате жерлерін түсіндіру қажет. Егер де осы пікір қабылданар болса, онда «табиғат

өздігінен өсіп-өніп жалғасады», – деген түсінікке келген болар еді. Бұл пікірлердің түбегейлі қате екендігін түсіндіру сезімдік әдіс мүмкіндігін көрсетеді. Ол табиғатта көрініп тұрған заттың өзі емес, қасиетін сезіну, тану арқылы сезімнің арғы жағынан өзінің ұқсасының табылуы туралы хабар берілуін, сезім әлемінде мұның ұқсасы болғандығымен түсіндіреді (Matüridi, 2002:79). Одан ары Имам Матуриди сезілетін әлемнің сезілмейтін үшін дәлел қалыптастыру мәселесін де қозғап, бұл мәселені толығымен дәлелдеп шығады. Одан кейін сезілетін әлемнің құрамдас бөліктеріне қатысты мәселелерге тоқталады.

Жалпы қазақ халқының дәстүрлі діни танымында сезілетін әлемнің, сезімнің ар жағындағы шындықтың қазақ руханиатына ықпалы басым. Сондықтан да қазақ халқының дәстүрлі діни сенім негіздерінде материалдық құндылықтардан гөрі, көзге көрінбейтін, тек сезім арқылы танылатын құндылықтардың ролі басым екендігін көреміз. Мысалы, рух-әруаққа қатысты сенімнің берік екенін көруімізге болады. Мысалы, қазақ түсінігінде рух-жан мәңгілік категория. Адам қайтыс болған соң тәннен ажырағанымен ол ары қарай өмір сүруін басқа формада жалғастырады. Мысалы, бұл мәселе Қожа Ахмет Йасауи хикметтерінде жеткілікті дәрежеде айтылады. Ол өз хикметтерінде былай дейді:

Мен «дафтари сәни» сөзін айттым жәдгер,
Әруағымнан медет тілеп, оқындар зинһар.
Дұға қылайын, уәсіл қылсын пәруәрдигер,
Рахман Ием, арыз айтқалы келдім мен де
(Ахмет Иассауи, 2010:25).

Бұл жерде Йасауидің адамның ішкі рухани болмысын ашуда, сезімдер әлемін игеруде Имам Матуридиден тереңдеп кеткенін көруімізге болады. Йасауидің айтып отырған «дафтари сани» сөзі тариқат жолы. Демек, рух пен жан туралы ғылымның алғашқы сатысы осы тариқаттан бастау алады. Қожа Ахмет Йасауидің ғылымды зерттейтін нысанасына қарай екіге бөліп қарастыратынын көреміз. Ол:

Ғылым екі-дүр, тән мен жанға басшы тұрар,
Жан ғылымы күзіретіне жақын тұрар,
Махаббаттың шарабын ішіп тұрар,
Сондай ғалым, ғалым болар достарым-ау.

Тән ғалымы залымдарға ұқсайды екен,
«Бәре әт» аятында солай бұйырған,
Тозақ ішінде тынбай дәйім күйеді екен,
Заһар заһум ішіп дайым, достарым-ау.
(Ахмет Иассауи, 2010:31).

Демек, ғылым екі түрлі: Бірі жан ғылымы; екіншісі тән ғылымы. Осы мәселені арнайы зерттеген ғалым-теолог Досай Кенжетай осы ғылым түрлеріне мынадай анықтама береді: «Бұл жердегі жан ғылымының зерттеу нысанасы – метафизикалық, рухани, мәңгілік ақиқаттар. Ясауи түсінігінде жанға азық ғылым – мағрифат немесе хикмет болып табылады. ... Ясауидің «тәнге азық» дегендегі ілімі – адамның ақылы мен сыртқы сезім мүшелері арқылы қабылданатын теориялық білім. Тән ғылымы физикалық, дүниелік, өткінші құбылыстарды зерттейді» (Кенжетай, (2008:161). Бұл қазақ халқының діни дүниетанымының негізі аса тереңде екендігін, қазіргі күні айтылып жүрген діни таным шеңберіне сыймайтынын көруімізге болады. Себебі, қазақ халқының дәстүрлі діни танымы тек шарифат шеңберінде ғана емес, тариқат шеңберінде, басқаша айтқанда, рух-жан қажеті талаптарына орай қалыптасқандығын көруімізге болады. Осыған байланысты қазақ халқында қаншама қалыптасқан әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер бар. Қазақ халқының діни танымы шарифат шеңберімен шектелген болса, қазіргі күні бізге дейін келіп жеткен әдет-ғұрып, салт-дәстүрлердің көбі қалыптаспаған да, бізге дейін жетпеген де болар еді.

Жалпы, бұл жерде мына мәселені айқындап кеткеніміз дұрыс сияқты. Имам Матуриди «сезімдер әлемін» талдай отырып, адамның ішкі рухани болмысына қатысты мәселелерді талдағанын көруімізге болады. Оның осы кітапты жазуының негізгі мақсаты да, Алланың хикметін, Алланың даналығын таныту болғандығы анық. Ол бүкіл әлемнің жаратылуына қатысты мәселелерге, Алланың бірлігін, барлығы мен сипаттарына жан-жақты талдау жасай отырып, О-ның хикмет сипатын ашып, дәлелдеді. Имам Матуриди сияқты Қожа Ахмет Йасауидің де мақсаты Алланың хикметін таныту болды. Бірақ Йасауиде Алланың хикметін таныту сопылық таным негіздеріне сүйенетінін көреміз. Сопылық дүниетаным туралы ғалым-теолог Д. Кенжетай мынадай тұжырым жасайды: «Сопылық дүниетаным бойынша «хикмет» дегеніміз құдайлық сырлар мен ақиқат туралы таным, болмыстардың жаратылыс мақсатының мәнін ашу, олардың арасындағы байланыстарды танудағы «құдайлық еріктің» сырын ұғу. Яғни хикмет – «ішкі көз» (басират) деп аталатын «сырға қанығу» әдісі арқылы қол жеткізетін сопылық таным» (Кенжетай, (2008:161). Бұл жерде қазақ халқының діни таным негіздерін қалыптастырған екі ұлы тұлғаның ілімдері

арасында сабақтастық пен бәсекелестік қатар өріліп жатқанын көруімізге болады.

Имам Матуриди сезімдер әлемі туралы мәселені талқылау арқылы сезім мүшелері арқылы да Жаратушының бірлігін дәлелдеуге болатындығына куә болдық. Осы мәселені жан-жақты дәлелдеу арқылы ол діннің ішкі рухани қуатын сезіне білу жолдарын көрсетіп берді: «Білім қайнар көздерінің бірі саналған ақыл Матуридиде функционалды ақыл. Соған байланысты, сөз тақырыбы болып отырған бұл ақылдың мәні ақылды қолдану мен оны пайдалану мағынасына келеді. Сол себептен, ол бойынша, ақыл пайдалы мен зиянды бір-бірінен ажыратып көрсете алатын тәсіл. Міне сол себептен, ақыл сыртқы әлемді, оның ерекшеліктері мен даналықтарын ашып көрсетуді қамтамасыз ететін басты білім қайнар көзі» (Demir, Tan, 2017:67). Адам баласының сезім әлемінің қуатын пайдалана отырып, Жаратушысы мен Оның ұлылығын, бар мақлұқаттың жаратылу себептері мен олардың өзара сабақтастығы, ол жүйедегі адам баласының рөлі мен оның рухани әлемін тану жолдарын көрсетіп, Исламның ұлылығын паш етті.

Имам Матуридидің сенім мен білім арақатынасына маңыз беруі мұсылман теологтарының кейбірі имандылықты жүректің білімі (мағрифаты) деп түсінгендігіне байланысты. Дерек-көздерде имандылықты жүректің мағрифаты деген көзқарасты ортаға тастаған Жахм бин Сафуан мен оның жолын қуушылар (Arlan, Bozkurt, 2012: 100) деп баяндалады. Сенім мен амал арақатынасы – исламның алғашқы кезеңінен бері тартыстарға арқау болып келген тақырыптардың бірі. Сенім мен амал арақатынасы мұсылман мен мұсылман бетпе-бет келген шайқастардан (Watt, 1985: 2) соң қаралды. Осы мәселеге өзінше шешім жасағандардың бірі харижилер екендігі даусыз. Харижилер үлкен күнә жасаған, діни амалдарды орындамаған адамды имансыз (Peter, 2007:120) деп бағалады. Харижилерге қайшы көзқарастағы мұржилер мүлдем басқа ұстанымда болды. Мұржилік көзқарас бойынша амалдар сенімге ешбір зардабын тигізбейді, осыған қарағанда үлкен күнә жасаған, діни парыздарды орындамаған адамды сенетіндер қатарына жатқызуға болады. Ал оның осы дүниеде істеген кемістіктері о дүниеде Құдайдың қалауына қалдырылады (Tritton, 1947: 43).

Имам Матуриди сезімдік білімді Жаратушы мен жаратылғандарды таныту жолындағы ролін жан-жақты қарастырып қоймай, бұл мәселедегі қайшылықты пікірлерге де талдау

жасайды. Имам Матуриди дінде ақыл құралын қолдануды жақтайтын Абу Ханифа жолының өкілі болғандықтан, оған ақылдың діндегі орны мен мүмкіндіктерін ашып көрсету қажеттігін айқын сезінді және ол өзінің алдына қойған мақсатын толық атқарып шықты. Мәселен, Құдай болмысын дәлелдеуде Имам Матуриди ақылға негізделген дәйектерді қолданды. Мұны ғалым Р.Ю. Рахматуллин айтып өтеді: «Кейбір құдайлық сипаттарды ақылға салып түсіндіруге түбегейлі қарсы шыққан ашарилерден айырмашылығы матуридиліктер, мәселен, Құдайдың барын ақыл көмегімен дәлелдеуге болатындығын тұжырымдайды. Мұнымен бірге, олар құдайлық әмірлерді (бес уақыт намаз, тағамға қатысты тыйымдар, және т.б.) ақылға салып талқылаудан бас тартады: оларды еш талқыламастан, уахи жолымен алынған қалып деп қабылдау керек» (Рахматуллин, 2016:138-140). Осы орайда Құрама Штаттарда жүргізілген бір зерттеу қызығушылық туындатып отыр. Қазіргі америка қоғамы, басқалары сынды, ислам шарттарын орындау маңыздылығын түсінуге ұмтылуда, мұны жаратылған ақыл иесі ретінде өз рөлін біліп, ұмытпау үшін қажет деп есептейді: «Қазіргі ауыртпалықты әлемде мұсылман емес американдықтар яхуди-христиан дәстүрі аясында ұсынылған Ислам түсінігіне сынмен қарайды. Дәл сол жерде Ислам үйретуші ретінде бейнеленеді. Алғашқы күнә туралы кез келген доктриналарды терістей отырып, Ислам адамдарды күнә арқалаушы емес екендігін түйсінеді, алайда көбіне олар Құдайдың жаратқандары арасында өз орнын ұмыт қалдыруда. Исламда күнделікті бес уақыт ғибадаттың ерекше маңызды болатындығы сондықтан» (Skerry, 2011:61-68). Біз осы сынды мәселелерді талқылауды әлемнің мәңгілігін жақтаушылардың пікірлерін талдаумен, Имам Матуридидің жүйелі жауаптарын түсіндірумен жалғастырсақ деп отырмыз.

Әлемнің мәңгілігін жақтаушылардың көзқарастары

Имам Матуриди бұл тақырыпты былай бастайды: «Қазір әлемнің бар жағдайында оның әуелден бар (қадым) болған деген пікірді қорғайтындардың көзқарастарын талдайық: Бұлай айтқандарға қарағанда, әлемдегі әрбір нәрсе басқа бір нәрседен дүниеге келуде және бұл соңы жоқ, үздіксіз жалғасуда. Бұл жүйеде қандай да бір сыртқы күш көрінбейді. Жарайды, көзқарас иелері болмысқа солай куәлік беруде. Ал, сезілетін әлем сезілмейтін әлемнің дәлелі. Бұл жағдайда сезімдеріміздің ар жағында

қалған (өткен заманға тиесілі) әлемде де осындай жүйенің болуы керек-ті. Егер сезілетін әлем сезілетін әлем жағдайына қарама-қарсы болатыны қабыл етілетін болса, кез келген адамның немесе дененің, ақылы болғанның қайшылығында бола алатыны да қабыл етілуі керек-ті. Олай болса, бұл жағдайда нәрселердің күмәнданған көзқарас пен ақылдағы іске асыру механизмінің сыртына шығу сөз тақырыбы болады. Шындығында бұл да ол нәрсенің жоқтығының дәлелін қалыптастырады. Бір нәрсенің материялық бір нәрседен болуын (және басында Алла тарапынан жаратылу суретімен) дүниеге келгендігін қабыл ету де солай осы сияқты мүмкін емес. Бірінен соң бірі келген уақыт бөліктері де тақырып үшін бір үлгі қалыптастырады. Әлемнің мәңгілігін жақтаушылар уақытқа былай түсініктеме береді: Барлығын қиялмен қалыптастырған ешбір уақыт бөлігі жоқ және ұқсасының да бұрын болғандығын түсіну мүмкін бе? Мәңгілікке дейін. Және әлемнің мәңгілігін жақтаушылар өздері жалғасы болмаған нәрселердің (ұқсастары) жолымен келешекке тура жалғасатынын (мәңгілігін) қабыл етеді» (Matüridi, 2002:80).

Имам Матуриди осылай әлемнің мәңгілігін жақтаушылардың пікірлерін бірінен соң бірін келтіре отырып, олардың қай мәселеде қателескендігіне кезегімен жауап береді. Жоғарыдағы пікірлерге қарағанда, әлемнің мәңгілігін жақтаушылар әлемде бар зат өздігінен көбейіп, осылайша үздіксіз жалғаса береді деген пікірде болғанын көрдік. Алайда, бұл түсініктің сезілетін әлемге қатысты мысалды келтіре отырып, Матуридидің қалай жауап бергеніне куә болдық. Матуриди бұдан басқа да әлемнің мәңгілігін мойындайтын бірнеше топтың көзқарастарын келтіре отырып, оларға былай деп жауап береді: «Әлемнің мәңгілігін жақтаушылардың ілгері көзқарастарының барлығы ақыл таразысына салынбаған және деммен жандандырылмаған нәрселерге қарсы шығу нүктесінде топтасады. Өйткені, әлем осылайша пайда болып, түсіндіріледі. Олардың саналары қарама-қарсы (түсініктің) болатынына мүмкіндік бермейді. Олардың өздерінен сұралу керек: «Деммен жандандырылмаған нәрселердің кері тебілуі сіздердің ақылдарыңызша, ақылға сиятын бір нәрсе ме?» Егер, бірі «иә» десе, шындығын біліп тұрып, кері қайтарғанның жағдайына түсер. Өйткені, біз де, ол да негізінде материалды болған бір нәрсенің өздігінен жандандырылмасы жағдайына қарсы болудың түсініксіздігін қабылдаймыз. Алайда, бұл жерде таласып отырған нәрсе (әлемнің жаратушы-

сы) материалды болмағандығына байланысты терістеу емес. Егер «Жоқ, тек Оны құдіреті және барлығын реттеп тұрған бір Болмыс ретіндегі түсінігіміз қабыл етілмес», десе, былай деп жауап берілер. Басқа заттардан ерекшеленіп тұратын, көрінбейтін сипаты бар бір нәрсенің мәңгілігі немесе ежелден барлығы адам түсінігі тарапынан, қай уақытта (қайсыбір шарттар ішінде) қабыл етілер? Негізінде бұл пікір иесі барлық бұл жағдайларды қабыл етеді. Мұнымен бірлікте өздерінде жандандырылмаған басқа нәрселер бар: мысалы, есту, көру жағдайы, түрлі тағамдардың қуаттар беруі арқасында есту, көру, түсіну қабілеттерімен, қол, аяқ сияқты мүшелерге тиісті қызметтердің пайда болуы. Өздері жандандырылмаған бұл шындықтарды (әлемнің жаратылмағандығын) жақтаушылардың кейбір дәлелдері ілгері жалғасып келе жатса да, жоққа шығарулары мүмкін емес» (Matüridi, 2002:82). Имам Матуридидің бұл пікірі түсінуге ауыр болғанымен шындық екендігін ешкім жоққа шығара алмайды. Имам Матуриди бұл мәселені бұдан ары қарай тереңдетіп, жалпы тірі организмдер өмірін жалғастыру мәселесіне тоқталып, олардың да, сыртқы әсерсіз өздігінен көбеюі мүмкін еместігін алға тартады. Ендігі кезекте осы мәселеге кезек берелік: «Әлемнің жаратылмағандығын қорғайтындарға былай делінер: «Сенің көзқарасыңа қарағанда, бір нәрсенің басқа нәрседен пайда болуы, онда жасырынған бір жағдайда болғаннан кейін, соңында дүниеге келуден басқа мағына жоқ. Бұл мүмкін емес және толығымен адам берер миуасымен бірге ағаш (сияқты) сөз тақырыбы асылда табылсын. Немесе барлық адамдар өздерін пайда қылған жауһарлармен бірлікте атаның сұлыбындағы негізгі ұрықта жасырылатын болсын және сондықтан бір жалғыз нәрседен есептелмейтін дәрежеде жыныстары болатын болсын! Рас, бұл дені сау бір адамда қиялға келмейтін және дұрыс ниетті ақыл ретінде қабылдауға болмайтын жағдайлардың бірі. Бұл шындық, көзқарас иесінің затты заттан пайда болуы туралы тұжырымды жоққа шығарады, өйткені, (материя мен рух) бар ерекшеліктерімен тек өзі ұрықтан пайда болу емес. Әлемнің жаратылмағандығын қорғайтын адамның тамақтарда (қуат халінде) табылуы ілгері жалғаса алмас. Өйткені, бір заман келер және адамның бұдан кейін өсуінің тоқтауы бір деңгейге жетер. Сол кезде тамақтардың барлығы бұрынғыдай немесе көлемін арттырып, өмір сүруіне мүмкіндік береді. Қандай тамақ түрі бар болса және олар жандыны семіртер. Басқа бірі болса, кісінің өмір

бойы оны жегендігін сезбес. Мысалы, осыны істе байқап көрсе, тұт ағашының жапырағын түрлі хайуандарға берсе де, барлығынан жібек құрты беретін жібек шықпайды. Басқа басқа нәрселер шығады. Жемісі де, басқалары да сондай. Бұл да сөз етілген әрекеттердің тағам ықпалымен болмағандығын дәлелдейді. Бұл жерде сол бар. Тамақтар жансыз. Әр нәрсені жақсы білген бір басқарушының басқаруы болмаған жағдайда қызметтің өздігінен шығуы мүмкіндік шеңберіне кірмейді. Әңгіме иесі басқарушы да бұл қызметті хикметтен ұзақ басқасынан қолға түсіре алғаны жоқ. Міне, бұл талдауларымызда ілгері жалғасып келе жатқан ойымыздың түсіндірмесі бар болатын» (Matüridi, 2002:82). Имам Матуридидің бұл жазғандарынан нені аңғаруға болады? Мына әлемнің сырт көзге көріне бермейтін құпиясы, ғұламалар арасында көнеден тартылысып келе жатқан тақырып. Әлемнің жаратылмағандығын қорғайтындардың мына дүниедегі тіршілік атаулының өздігінен көбейіп, жалғасып келе жатқандығы және бұл үдерістің ешқашан үзілместен жалғасатындығы туралы пікірлері діни танымдағы мына әлемнің жаратушы иесі барлығын, бүкіл әлем сол Иенің еркімен жаратылғандығы туралы пікірмен сай келмейді. Осы мәселенің басын ашып, Жаратушының барлығын дәлелдеу мақсатындағы Матуридидің бұл ой-пікірлері мәселені жан-жақты талдап, Жаратушының барлығын, мына әлемнің жаратылғандығы мен оның белгілі бір сыртқы күшке тәуелді екендігін көрсетуге бағытталған. Бұл жерде Имам Матуридидің өз пікірлерін дәлелдеуде ақыл мен сезімдер әлемінің мүмкіндіктерін пайдаланып отырғандығына куәміз. Құдайлық болмыс пен жаратылған болмыс хикметін тануда ақыл мүмкіндіктерін қолданған түркі текті ғалым Имам Матуриди позициясының түркі халықтары арасында кеңінен таралуы тарихи жадының көрінісі деп те бағалауға болады (Насыров, 2017:53-68).

Қазақ халқының діни танымы осы танымнан алшақ еместігін, қазақ халқы да дінді танып, білуде ақыл мен сезімге жүгінетінін Шәкәрім қажының мына өлеңіне сүйене отырып, дәлелдеп бере аламыз:

Тауық неге шақырар сағат сайын?
Дей ме екен уақыт өткенін ұқтырайын.
Кейде зарлы дауыспен ит ұлиды,
Білемісің қылып тұр нені уайым?
Гүлді көрсе, мұңлы әнмен бұлбұл сайрап,
Айтып тұр ма баянсыз өмір жайын!

Таң бозарса, аспанда құйқылжытып,
Әнді неге салады бозторғайың?
Ғылымдылар тексеріп көрді ме екен,
Әлемнің қиын сырлы осындайың?
Ақылым соның сырын тап деп отыр,
Десем де ой жетпесті мен қумайын.
Саламын сасқанымнан ой-жотаға,
Қыла алмай айуан тілін тіпті пайым.
Бос сайрап, текке ұлиды дейін десем,
Ол дәлелсіз екені ойға дайын.
Әрине, мұнда бір сыр болса керек, –
Дейім де, шешу таппай алақтайым.
Әншейін керексізді өлең қылып;
Дегем жоқ, ермек етіп бос ойнайын.
Бұл да бір жаратылыстың қиын сыры,
Деп едім білгендерден сыр сұрайын.»
Ешкі жауап бермеді бұл сөзіме,
Өзімнің ой-жотамды енді айтайын:
Айуанда да ақыл бар, адамдайын,
Десен ойлап ондайдан сыр табайын.
Көңіл көзін аштағы, ақылға сал,
Құр құлақпен тыңдама, қалқатайым.
Олар деп тұр – ойға алып бір құдайын,
Зор құдіретін әлемге ұқтырайын
(Құдайбердіұлы Ш., 2000:234).

Имам Матуридидің осылай Алланың бірлігі мен болмысын, оның жаратылмағандығын және ешнәрсеге мұхтаж еместігін дәлелдей отырып, мұсылман қоғамындағы иманның кәміл болуы үшін өзінің бар өмірін арнады. Ол былай дейді: «Біз Қадірлі де Ұлы болған Алланың эзелден болғандығын, оның бар жаратылыс туралы эзелден білгендігін, барлығына күші жеткендігін, барлық жаратылысты жасаған және жомарт болған деп білеміз. Мұның ақылмен дәлелді көрілуі мен табиғатты басқаруының саясында жүзеге асырылған формаларда болғандығын қабыл етеміз. Алла Тағала эзелден солай» (Matüridi, 2002:85). Демек, Алла Тағала бұл әлемде белгісіз ешнәрсе жоқ және болуы да мүмкін емес. Бұл мәселенің де қазақ халқының діни танымында берік орын алғанына дау жоқ. Оған мысал ретінде Абай атамыздың мына өлеңінен үзінділер келтірсек болады:

Алланың сөзі де рас, өзі де рас,
Рас сөз ешқашан да жалған болмас.
Көп кітап келді Алладан оның төрті.
Алланы танытуға сөз айрылмас.

Замана шаруа мінез күнде өзгерді,
Оларға кез-кезімен нәби келді.
Қағида, шариғаты өзгерсе де,
Тағриф Алла еш жерде өзгермеді.
Күллі мақлұқ өзгерер, Алла өзгермес,

Әһли кітап бұл сөзді бекер демес.
Адам нәпсі, өзімшіл мінезбенен.
Бос сөзбенен қастаспай түзу келмес
(Абай Құнанбаев, 2014:399).

Біз бұл мысалдарды келтіре отырып, қазақ халқының дәстүрлі діни танымының негіздерінің қайда екендігіне, Ислам дінінің негіздерімен қаншалықты байланысы барлығын анықтауды мақсат еткендіктен, Имам Матуриди мен қазақ ойшылдарының пікірлері мен көзқарастарын қатарластыра, салыстыра беруді жөн санадық. Бұл оқырманға қазақ мұсылмандығының негізін адаспай табуына жәрдем береді деген үміттеміз.

Имам Матуриди өз заманындағы барлық діндердегі Жаратушы туралы пікірлермен таныс болғандығын және олардың қай мәселелерде қателескендігіне де талдау жасағандығын көруімізге болады. Олардың қатарына ортағасырларда санавийа деп аталған, дүниенің екі бастаудан, екі тәңірден жаратылғандығын сенім негізі етіп алған ағымдардың көзқарастарына да талдау жасап, олардың көзқарастарындағы қателіктерге талдау жасайды (Matüridi, 2002:85-90).

Аллаға дене (жисм) түсінігінің қолданылуы

Алла Тағала атымен түрлі сипаттардың байланыстырылатыны белгілі және олардың барлығы дерлік Алла Тағаланың белгілі бір сипатын көрсетіп тұрады. Имам Матуриди де бұл мәселені өзінің назарынан тыс қалдырмайды. Алла сипаттарының ішінде ол алдымен «дене» сипатының байланыстыруына қатысты мәселеге талдау жасап, бұл «дене» түсінігінің Алла атымен байланыстырылу себептерін түсіндіреді. Ол былай дейді: «Дене сөзінің қолданылуы екі түрлі. Біріншісі, дененің сезілетін әлемдегі маңызы тақырыбында. Ол бойынша, дене дегеніміз жақтары бар, шектелген немесе үш өлшемді нәрсенің аты. Бұл мағыналарға сай келген «дене» сөзін Аллаға байланысты қолдану мүмкін емес. Өйткені, бұлар жаратылғандықтың көрсеткіштері және соңынан пайда болған құбылыстар (белгілер). Осылай сөз тақырыбы болған ерекшеліктер кейіннен пайда болғандығын білдіретінін, құрамдас бөліктерге айырылу және шекараларға ие болғанның сипатын көрсетеді. Тек мұның алдында ешбір нәрсенің О-ның ұқсасы бола алмайтынын түсіндіріп едік. Ал, «денеге» қатысты мәселелерде болса, Алланы нәрселердің көбіне ұқсату сипаты бар. Аллаға «дене» ретінде қарауға байланысты айтылған мағыналарды ескермесек, бұл жағдайда сөз белгілі деңгейден шығар және бұл мәселені ақыл мен дәлел жолы-

мен түсіну мүмкіндігі жойылады. Негізінде бұл мәселе үшін қажет нәрсе – «дененің» Алланың есімдерінен екендігін білдіретін настардың табылуы еді. Тек О-дан да, сөзден де емес, нас қабыл етуге рұқсат берген бірінен солай бір нақыл келіпті. Бұл жағдайда бұл сөзді Аллаға тиісті деу дұрыс емес. Егер бұл сезімге, нақылға немесе ақылға таянған бір дәлел болмай, жасанды бір тәсілмен дұрыс деп қабыл етілетін болса, Аллаға «адам денесі» немесе «адам» сөздерін де байланыстыру мүмкін болған болар еді. Алайда, бұлардың барлығы наспен қабыл етілмеген болатын және жаратылғандардың аттарын О-ған қосу күн тәртібіне қойылған болар еді. Бұл жаңылыс нәрсе.

«Дене» сөзінің екінші қолданылуы болса, бір нәрсенің барлығын түсіндірместен, басқалай бір білінген мәнінің формасында болады. Бұл жағдайда басқасының да қабылдануы ықтималдығы болмағанда, Аллаға қатысты қолданылуы мүмкін болар еді. «Дененің» сипаттама есім деп қабыл еткен ешбір адам жоқ. Себебі дәлел түсінігі ішіне кіргенде белгі мен сипаттар дене деп аталмайды. Бұл себептен мұндай қолданыс қабылдауға лайықты емес. Аллаға қатысты қолданылған «жасаушы» немесе «ғалым» және осыған ұқсас бір есіммен бізге қатысты қолданар болса, былай делінеді: Мұның екі жауабы бар. Біріншісі мағынасын түсінбесек те, осындай есіммен Алланы атасақ дұрыс болар еді. Өйткені, наста бар, алайда, «дене» туралы нас жоқ. Бұл себептен жағдайлары басқаша қаралады. Екіншісі болса, «жасаушы» және «ғалым» сөздерінің мағыналары сезілетін әлемде білініп, бұнда жаратылғандарға дәлел боларлық тұжырым жоқ. Иә, «жасаушы» мен «ғалым»ның мағыналары ішінде жаратылғанның дәлелі табылмайды, сол себептен Алланың бұлардың әрбірімен сипатталуы мүмкін. Сондықтан, ұқсату, яғни жаратылғандарға ұқсату ойда тұрмаса, бұл сөздерді Аллаға қатысты қарау (нас бойынша) қажет болады.

Аллаға «жасаушы» деп есім берілгендігіне қарағанда, неліктен О-ның дене болғандығына шешім бермедің? – деп айтылса, мәселен, «құдірет иесі» және «ғалым» да сол сияқты, сезілетін әлемде бұлармен аталғанның барлығы дене болады ғой. Бұған мына жауап беріледі: Сезілетін әлемде әлдебіреудің бұлайша аталуының себебі, оның дене болып табылуында емес, өйткені, дене болып та, осы ұғымдармен аталмаған заттар да бар. Бұл себептен, алдағы нәтижеге бару қажет емес. Мынаны еске салайық, Алланың белгілі түсініктермен есімдендірілуінің негізгі

тіректерін ортаға шығарған нақыл мен ақылдың тәсілдері екендігін мұның алдында анықтап көрсеткен болатынбыз. Бұларға қарсылардың пікірлерінің жалғасуына біз балама бола алмаймыз. Егер сондай бір қарсылықтар болатын болса, бір басқасының да «дене, адам» және осыған ұқсас сөздерді қолданып, сынаржақ пікірмен қарсымызға шығуы мүмкін балар еді. Мұнау да бар, сезілетін әлемде «дене» түсінігі белгі, қозғалыс, әрекет және тыныштық сынды элементтерге (жуз, бааз) және бөліктерге айырылу сипаттары жоқ нәрселер үшін қолданылмайды. Демек, «дене» ұзындық және кеңістік сияқты көлем элементтеріне ие болған және айрықша түрлі бөліктерден құралған заттың атауы. Егер Алла туралы О-ның белгілі бөліктерден тұратындығы туралы жорамалдайтын болсақ, тіпті және де О-ған байланыстырылатын бөліктер түсінігінің ашықтығы қандайда бір қозғалысқа дәлел бола алмас еді. Егер біздің шешіміміз жаңылыс болса, әуелде өздігінен бар болған нәрсені бір өтпелі нәрсеге теңеп, сөз ету жаңылыс болар (ондай түрлі заттардан құралған нәрсе әуелден және өздігінен пайда болмас). Егер жағдай жорамалданғандай болса, Оған қатысты ұзындық, дене, түр, дәм және ұқсас нәрселердің қолдану мүмкіндік шеңберіне кірер еді, себебі сезілетін әлемдегі құралған заттарда бұлар бар. Біздің бұл айтқандарымыз түрлі элементтерден құралған «құрама» түсінігі мазмұнында болмаса да, тіпті болмауы мүмкін емес деп қаралса да, бұлардың Алланың сипаты болуы мүмкін емес, бұл жағдайда дене түсінігінің жағдайы да осындай» (Matüridi, 2002:90-92). Біз бұл жерде Имам Матуридидің «дене» түсінігі туралы пікірін толығымен беріп отырмыз. Өйткені, бұл мәселе күні бүгін де өзінің өзектілігін жоймай отыр. Алла Тағаланы «пәлен қат аспанда екен, арышта, тақта отырады екен» деген түсінік әлі күнге жалғасып келеді және қаншама адамды иманынан адастыруда. Бұл мәселе қазақтың дәстүрлі діни танымына да қайшы екендігін түсінуіміз керек. Ол үшін мына мысалдарға назар салып көрелік. Абай атамыз өзінің «Лай суға май бітпес қой өткенге» атты өлеңінде мынадай жолдар бар:

Берген бе саған Тәңрім саған өзге туыс?
Қыласың жер-жиһанды бірақ-ақ уыс.
Шарықтап, шартарапқа көңіл сорлы,
Таппаған бір тиянақ неткен қуыс.

Күні-түні ойымда бір-ақ Тәңрі,
Өзіне құмар қылған оның әмрі.

Халиққа махлұқ ақылы жете алмайды,
Оймен білген нәрсенің бәрі дәһрі.

Өзгені ақыл ойға қондырады,
Біле алмай бір Тәңріні болдырады.
Талып, ұйықтап, көзіңді ашысымен,
Талпынып, тағы да ойлап зор қылады.

Көңілге шәк-шүбәлі ой алмаймын,
Сонда да оны ойламай қоя алмаймын.
Ақылдың жетпегені арман емес,
Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын.

Мекен берген, халық қылған ол ләмәкән,
Түп Иесін көксемей болама екен?
Және оған қайтпақсың, оны ойлаймын,
Өзге мақсат ақылға тола ма екен?
(Абай Ибраһим Құнанбайұлы, 2005:160).

Абай атамыздың бұл өлеңі Алла Тағалаға «дене» атауының берілуінің қате екендігін айқын көрсетіп тұр. Бұл өлеңде келтірілген ақынның Жаратушы құдірет туралы ойларымен бірге О-ның мекенсіздігі туралы мәселе қоса айтылып тұр. Демек, Ол уақыттан да, мекеннен де тәуелсіз. Еш нәрсеге мұхтаж емес. Оған ұқсас ешнәрсе жоқ. Ал, бұл Жаратушы туралы қазақ иманының түп қазығы.

Аллаға нәрсе түсінігінің байланыстырылуы

Имам Матуриди «дене» түсінігіне қатысты мәселені толық талдап, бұл түсінікті Алла атымен байланыстыруға болмайтынын көрсеткеннен кейін, «Аллаға нәрсе түсінігінің байланыстырылуы» туралы мәселеге тоқталып, оған да талдау жасап, түсінік береді. Ендігі кезекте сол мәселеге кезек берелік. Имам Матуриди былай дейді:

«Алла туралы «басқа нәрселерге ұқсамайтын нәрсе» деген жағдайымызда «денелерге ұқсамайтын дене» деп неге айтпадыңыз?, – делінсе, мынадай жауап беріледі: «Нәрсе» деуімізді қажет еткен себеп «денеде» табылмағандықтан, бұлай демедік. Алдымыздағы бүлікші бізді Алла туралы, О-ны «дене» деп атауға мәжбүр етуге күш салуды жалғастырып жүрсе, О-ны нәрсе деуімізден бізге кінә арту үшін қолдана алар. Айтылғандай, көпшілік пікірінше, бұлар дене деп атауды қажет етпейтін белгілер мен сипаттар, бұған кедергі жасамақ болғандарды көрдік. Бүлікші, егер «нәрселерге ұқсамаған» сөзімізбен бізді қорқытпақ болса, бірден айарымыз, бұл сөз бір дәлелдің көрінуі емес, негіз болған маңызға (негізге) басшылық етсін. Бұндай бүліктің еш логикалық жөні жоқ. Осындай бір көзқарасты ұсынған адам мына сөзді айтқанға ұқсайды: Егер Алланы «басқа нәрселерге ұқсамайтын нәрсе» десе дұрыс, ал, нәліктен «басқа адамдарға

ұқсамайтын адам» болуын дұрыс көрмейсің? Берілегін жауап былайша құрылуы тиіс: Алла «денеге ұқсамаған дене» болса, «дене» емес деп аталсын. Бұл бір бүлікші пікірге қарсы пікірдің берілуі емес, дұшпандық сезімдерімен әрекет етуден тұратын мәселе. Солай бір қарсымызға шығып, «Соны істесеңіз мұны неге істемейсіз? – дейтіндей, біз Тәңрі үшін дәлел ойлап табу қақына ие емеспіз. Есесіне Алла төмен жағдайда қарастырылудан ада. Ол өз кеңістігінде қандай болса, солай сипатталуы керек. Бұған білдірілген қарсы пікір соңғы талдауда қайшылыққа түседі. Өйткені, бүлікші былай дейді: Егер «басқа нәрселерге ұқсамайтын нәрсе» дедіңіз, олай болса неге «денелерге ұқсамаған дене» демедіңіз? Біз «дене» дегенімізде «басқа нәрселерге ұқсамаған нәрсе» тәрізді сөзіміз бұдан кейін «кейбір нәрселерге ұқсамаған нәрсе» формасына айналар. Себебі, дене нәрселердің (көлемді болған және болмаған) екі түрінен бірін қалыптастырар. Бұл түсінік шеңберінде де денелерге ұқсамаған дене» шешімі бұзылады.

Біздің «Басқа нәрселерге ұқсамаған нәрсе» тәрізіндегі сөзіміздің мағынасы нәрселерге тиесілі мәнді (табиғатты) Алладан шығарудан тұрады. Заттардың негізі болса, екі түрлі: Денеден тұратын материя және араздан (белгі) тұратын сипат. Біздің бұл сөзімізбен айтпақ болғанымыз, материаның денелерден (айн) тұратындығы және сипаттардың араздан тұратындығы, ал бұларды құдайлық негізден шығару қажетті жағдайға келер. Айналардың (материя) денелік мәнін алшақтатсақ, осы мағынаға берілген атауды жойған боламыз. Дәл осылайша Аллаға сипат қосып, сипаттан шығарылғанымыз сынды күмәнді алшақтатсақ, ұқсатуды жоя аламыз.

Жалпы Имам Матуридидің бай мұрасын тануымыз қажет. Бұл, әсіресе, дінді түсініп, мұсылмандар арасындағы туындаған мәселелерді оңтайлы шешу үшін керек. «Ол өзінің «нақыл» мен «ақылға» негізделген ілімі мен дәйекті ғылыми тұжырымдары арқылы өз дәуірінде пайда болған көптеген діни мәселелердің оң шешімін таба білді. Нәтижеде, оның ілімі негізінде өз атымен аталатын өзіндік ғылыми-әдістемесі бар сунниттік кәләм/сенім мектебі қалыптасты. Бұл мектеп «ханафиматуриди» деген атпен әу баста Мауараннахр және Хорасаннан бастау алып, кейін Орта Азияның өзге аймақтарына, Ресей, Кавказ, Шығыс Түркістан, Қытай, Түркия, Үдістан, Пәкістан және өзге де мұсылман елдеріне дейін кеңінен тарап, бүгінгі таңда әлем мұсылмандарының тең жа-

рымынан астамын қамтитын үлкен мектепке айналды» (Akimkhanov, Frolov, Adilbaeva, Yerzhan, 2016:165-176). Қазіргі таңда да рухани жаңғыру аясында қазақ ойшылдарының рухани мұрасымен сабақтастықты анықтау үшін Имам Матуридидің ілімін жан-жақты зерттеу қажет деген тұжырымдамыз.

Қорытынды

Жалпы, Имам Матуриди Алланың бірлігі мен барлығына қатысты түйіндеген ой-тұжырымдарын тек нақылға ғана сүйенбей, ақылға да сүйене отырып, Алланың болмысы мен бірлігін тануға қатысты дәлелдерін сан қы-

рынан қарастырған. Имам Матуридидің тұжырымдарының барлығы дерлік қазақ ойшылдарының шығармаларынан көрініс тауып, халық арасына сол шығармалар арқылы таралып отырды. Бұл ойшылдың тұшымды тұжырымдары қазақ халқының діни таным негіздерін қалыптастыруда шешуші роль атқарды десек артық айтқандық болмайды. Бұл қазақ халқының діни танымдық негіздерінің Имам Матуриди ілімінде жатқандығын көрсетеді.

Мақала ҚР БжҒМ тарапынан гранттық қаржыландырылған ғылыми жобаны іске асыру барысында орындалғаны үшін ҚР БжҒМ-ға алғыс айтамыз.

Әдебиеттер

- Абай Құнанбаев. (2014). Өлеңдері. – Анкара. 399 б.
- Абай Ибрахим Құнанбайұлы. (2005). Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. 160 б.
- Ахмет Иассауи. (2010). Диуани Хикмет. – Түркістан. ХҚТУ, Түркология ҒЗИ. 31 б.
- Akimkhanov A.B., Frolov A.A., Adilbaeva Sh.A., Yerzhan K. (2016). Principles of Abu Mansur al-Maturidi, Central Asian Islamic theologian preoccupied with the question of the relation between the Iman/credo and the action in Islam // European Journal of Science and Theology, December, Vol.12, No. 6, p. 165-176.
- Arlan H., Bozkurt M. (2012). Sistematik Kelam. Malatya. 443 s.
- Ak A. (2008). Buyuk Turk alimi Maturidi ve Maturidilik. – Istanbul. p.125.
- Demir H., Tan M. (2017). Ehl-I Sunnetin Reislerinden Imam-ı Matüridi. – Ankara. AyYayınları, s. 136.
- el-Galli A.M. (1976). The place of reason in the theology of al-Maturidi and al-Ash'ari, Thesis presented to the University of Edinburgh for the Degree of en-Nesefi E. Bahrü'l-Kelam, ter. Biçer R. – İstanbul: Gelenek yayıncılık, 2010. – 150 s.
- Кенжетай Д. (2008). Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы. – Алматы: Арыс баспасы, 161 б.
- Құдайбердіұлы Ш. (2000). Иманым. – Алматы. Арыс. 320 б.
- Madelung W., (2007). The spread of the first Mürchie and Hanafi in Horasan and Maverannahr – transl. by Kutlu S. – Imam Maturidi and Maturidilik – Ankara.
- Matüridi E.M. (2002). çev. Topaloğlu B. Kitabut-Tevhid Tercümesi. – Ankara, p.532.
- Насыров И.Р. (2017). Доказательства существования Бога в исламской теологии (калам) // Вестник ПСТГУ. Серия I: Богословие. Философия. Религиоведение, Выпуск 3., с.53-68.
- Nesefi E. Bahrü'l-Kelam, ter. Biçer R. – İstanbul: Gelenek yayıncılık, 2010. 150 s.
- Рахматуллин Р.Ю. (2016). Калам как рационалистическая философия // Научный альманах, № 4-4 (18). с. 138-140.
- Peter S. Groff (2007). Islamic Philosophy. Edinburgh, p. 237.
- Skerry P. (2011). American Culture and Muslim World // Symposium: The Future of Social Conservatism, Soc.49. p. 61-68.
- Tritton A.S. (1947). Muslim theology. – London, p. 218.
- Watt W.M. (1985). Islamic Philosophy and Theology. Edinburgh. p.174.
- Yaman H. Small Theological Differences, Profound Philosophical Implications: Notes on Some of the Chief Differences between the Ash'arīs and Mātūrīdīs // Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 51:1, 2010. – 177-194.

References

- Abai Kunanbaev. (2005). Olenderi [Poems]. Ankara. 399 b.
- Abai Ibrakhim Kunanbaiuly. (2005). Shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinagy [Complete collection of two volumes]. Almaty, Zhazushy. 160 b.
- Akhmet Yassau. (2010). Diuani Khikmet [Divani Hikmet]. Turkistan. KhRTU, Turkologiya GZI. 31 b.
- Akimkhanov A.B., Frolov A.A., Adilbaeva Sh.A., Yerzhan K. (2016). Principles of Abu Mansur al-Maturidi, Central Asian Islamic theologian preoccupied with the question of the relation between the Iman/credo and the action in Islam // European Journal of Science and Theology, December, Vol.12, No. 6, p. 165-176.
- Arlan H., Bozkurt M. (2012). Sistematik Kelam [Sistematik theology]. Malatya. 443 s.
- Ak A. (2008). Buyuk Turk alimi Maturidi ve Maturidilik [Great Turkish mastermind Maturidi and Maturidilik]. Istanbul. p.125.

- Demir H., Tan M. (2017). Ehl-i Sunnetin Reislerinden Imam-i Maturidi [Imam-i Maturidi from the Chairman of Ehl-i Sunnet]. Ankara. AyYayinlari, .s. 136.
- el-Galli A.M. (1976). The place of reason in the theology of al-Maturidi and al-Ash'ari, Thesis presented to the University of Edinburgh for the Degree of en-Nesefi E. Bahrü'l-Kelam, ter. Biçer R., – İstanbul: Gelenek yayıncılık, 2010. – 150 s.
- Kenzhetai D. (2008). Kozha Akhmet Yasaui dunietyanymy [The outlook of Hodja Akhmet Yassawi]. Almaty. Arys baspasy, 161 b.
- Kudaiberdyuly Sh. (2000). Imanym [I believe]. Almaty. Arys., 320 b.
- Madelung W., (2007). The spread of the first Mürcie and Hanafi in Horasan and Maverannahr – transl. by Kutlu S. – Imam Maturidi and Maturidilik – Ankara.
- Maturidi E.M. (2002). cev. Topaloglu B. Kitabut-Tevhid Tercumesi [Kitabut-Tawhid Translation]. Ankara, p.532.
- Nasyrov I.R. (2017). Dokazatel'stva sushchestvovaniya Boga v islamskoi teologii (kalam) [Evidence of the existence of God in Islamic theology (kalam)] // Vestnik PSTGU. Seriya I: Bogoslovie. Filosofiya. Religiovedenie, Vypusk 3., s.53-68.
- Rakhmatullin R.Yu. (2016). Kalam kak ratsionalisticheskaya filosofiya [Kalam as a rationalistic philosophy] // Nauchnyi al'manakh, № 4-4 (18). s.138-140.
- Peter S. Groff (2007). Islamic Philosophy. Edinburgh, p. 237.
- Skerry P. (2011). American Culture and Muslim World // Symposium: The Future of Social Conservatism, Soc.49. r.61-68.
- Tritton A.S. (1947). Muslim theology. London, p. 218.
- Watt W.M. (1985). Islamic Philosophy and Theology. Edinburg. p.174.
- Yaman H. Small Theological Differences, Profound Philosophical Implications: Notes on Some of the Chief Differences between the Ash'arīs and Māturīdīs// Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 51:1, 2010. – 177-194.